

**“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylikdan zamonaviylikka”**

**ASSOTSIATIV MAYDON BIRLIKLARINING TURTKI SO'Z BILAN
ALOQA-MUNOSABATI**

Niyazova Dilbar Xoltemirovna

Qarshi davlat universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası professori

Annotatsiya:

Ushbu maqolada assotsiativ maydonning lingvistik tabiati, tarkibi va asosiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Assotsiativ maydon birliklarining turtki so'z bilan semantik, grammatik, sintagmatik, struktur, fonetik, derivatsion, uslubiy va pragmatik munosabatlari yoritiladi. Assotsiativ birliklarning so'z ma'nosini ochib berishdagi o'rni, lug'aviy ma'noda aks etmagan qo'shimcha ma'no qirralarini aniqlash imkoniyatlari misollar asosida bayon qilingan.

Kalit so'zlar:

Assotsiativ maydon, turtki so'z, assotsiatsiya, assotsiativ aloqa, assotsiativ birlik, semantik munosabat, sintagmatik munosabat, til egasi, leksik zaxira, tafakkur, dunyoqarash, milliy-madaniy xususiyat.

Abstract:

This article analyzes the linguistic nature, structure, and main characteristics of the associative field. It examines the semantic, grammatical, syntagmatic, structural, phonetic, derivational, stylistic, and pragmatic relations between associative field units and the stimulus word. The study demonstrates the role of associative units in revealing the meaning of words and identifying additional semantic aspects that are not explicitly reflected in explanatory dictionaries

Keywords:

Associative field, stimulus word, association, associative relation, associative unit, semantic relation, syntagmatic relation, language speaker, lexical resource, thinking, worldview, national-cultural characteristics

KIRISH

Har bir assotsiativ maydon, avvalo, muayyan til birliklarining o'zaro assotsiativ aloqa-bog'lanishlari haqida ma'lumot beradi. Shu jihatdan, assotsiativ maydonning bosh belgisi assotsiativ aloqalarni aks ettirish hisoblanadi. Assotsiativ maydonda, avvalo, til birliklarining grammatik, semantik munosabatlari namoyon bo'ladi. Masalan, beshik so'zi assotsiativ maydonida keltirilgan sumak, ko'zmunchoq, tuvak,

beshik yopqich, qo'lbog', yostiqlar assotsiatsiyalari beshik so'zi bilan uyadoshlik munosabatiga kirishsa, belash, tebratish, belamoq, uxlash[1;79] assotsiatsiyalari sintagmatik munosabatga (kelishiklar yordamida: beshikka belash, beshikni tebratish, beshikda uxlash) kirishadi.

Assotsiativ maydon birliklari so'zning ma'no mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Ko'rsatilgan lug'atda beshikkerti so'zi assotsiativ maydonida keltirilgan unashtirish, marosim, udum, nikoh, urf-odat, kelishuv, "Oq o'rar", qulog'ini tishlash, unashtirib qo'yish, belgilash, "Non sindirish", non ushatish assotsiatsiyalari beshikkerti so'zining lug'aviy ma'nosini ochib berishga xizmat qilgan. Ushbu assotsiatsiyalar mazkur so'zning izohli lug'atlarda keltirilmagan ma'no qirralariga ham aniqlik kiritadi. Masalan, "O'zbek tilining izohli lug'atida" bu so'zga quyidagicha tavsif berilgan: "**BESHIKKERTTI** etn. Bolalarni beshikdaligidayoq unashtirib qo'yish odati"[3;246]. Yuqorida berilgan assotsiatsiyalarda beshikkerti so'zining nafaqat "bolalarni beshikdaligidayoq unashtirib qo'yish odati" ma'nosi, balki "kelishuv", "ixtiyorsiz bog'lanish", "taqdirning ota-onalar tomonidan belgilanishi", "majburiy nikoh", "erta unashuv", "kattalarning orzu-havasi", "yaqin og'aynilar yoki tanishlar marosimi", "qarindosh-urug'chilikni saqlab qolish" kabi ma'no qirralari ham yuzaga chiqqan.

Assotsiativ maydonda til egalarining baho munosabatini ifodalovchi assotsiatsiyalar ko'p uchraydi. Masalan, beshikkerti so'zi assotsiativ maydonida baxtsizlik, erksizlik, eskilik sarqiti, jinnilik, kelajakdagi nizolar, noma'lum taqdir, do'stlik, do'st-qadrdonlar, ishonch, mustahkamlik kabi salbiy va ijobiy munosabatni ifodalaydigan assotsiatsiyalar kuzatiladi.

Assotsiativ maydon birliklari til egalari ongidan o'rin olgan leksik birliklarni namoyish qiladi. Assotsiatsiyalarning hosil bo'lishi jarayonida turtki so'z ta'sirida til egalari leksik zaxirasidan o'rin olgan so'zlar xotirada beixtiyor tiklanadi. Agar leksik zaxiradan turtki so'z bilan semantik, struktur, fonetik, derivatsion, uslubiy, pragmatik va boshqa belgilariga ko'ra yaqin, o'xshash til birliklari o'rin olmagan bo'lsa, til egalarida ushbu so'zga nisbatan assotsiatsiyalar hosil bo'lmaydi. Masalan, ingliz tilini bilmaydigan insonda inglizcha happiness (baxt) so'ziga nisbatan biror bir assotsiatsiya yuzaga kelmaydi.

Assotsiativ maydondan ko'pincha turtki so'z bilan semantik jihatdan bog'langan birliklar o'rin oladi. Bunday birliklar sifatida, avvalo, sinonimlar, antonimlar, uyadosh so'zlar, ko'pma'noli so'zlarni ko'rsatish mumkin. Omonimik birliklar esa struktur xususiyati asosida assotsiativ qatorlarga birlashadi.

Assotsiativ maydon til egalarining dunyoni qanday idrok etishi, tafakkuri, leksik zaxirasi, milliy-madaniy qarashlarini o'rganishda ham ahamiyatli. Inson voqelikni idrok etar ekan, u haqidagi bilim va tasavvurlari assotsiatsiyalari orqali yuzaga chiqadi. Bunday assotsiatsiyalar inson tafakkurida hosil bo'lgan tushunchalar mohiyatini ochib

berishga xizmat qiladi. Masalan, o'zbek tili egalari ustida o'tkazilgan assotsiativ tajribalarda oila so'ziga ko'pchilik tomonidan berilgan farzand javob reaksiyasi sinaluvchilar ongida oila farzand tushunchasini ham qamrab olganligini anglatadi. Demak, ayrim g'arb davlatlari xalqlaridan farqli tarzda o'zbek xalqi farzandsiz oilani tasavvur qila olmaydi.

Turli til xalq vakillarida bir tushunchani anglatuvchi so'zlarga nisbatan har xil assotsiatsiyalar yuzaga keladi. Bu holat ularning dunyoqarashi, mentaliteti, milliy-madaniy qarashlari, jamiyatga bo'lgan munosabati, madaniyati, olam haqidagi bilimlari bilan bog'liq. Masalan, o'tkazilgan assotsiativ tajribalarda rus, belorus, bolgar, ukrain tili egalari bu tillarda ko'z ma'nosini ifodalovchi глаза, вочы, очи, очі so'zlariga eng ko'p quyidagi javob reaksiyalarini berishgan: ruslar глаза so'ziga голубые (83) (moviy) so'zini, beloruslar вочы so'ziga nisbatan чорныя (55) (qora) so'zini, bolgarlar очи so'ziga сини (71) (ko'k) so'zini, ukrainlar очі so'ziga nisbatan eng ko'p кapi (76) (och jigarrang) assotsiatsiyasini keltirishgan[2;53]. Demak, ushbu xalqlarning ko'z rangini idrok etishi bir-biridan farq qiladi. Bu ular tomonidan keltirilgan rang assotsiatsiyalarida ham namoyon bo'lgan.

Ba'zan turli xalqlarda bir tushunchani anglatuvchi turtki so'zlarga nisbatan hosil bo'lgan assotsiatsiyalari universal xarakterda bo'lishi mumkin. Bu holat ularning dunyoqarashi, tasavvurlari, tashqi olamga bo'lgan munosabatlarida yaqinlik, o'xshashlik mavjudligini ko'rsatadi. Masalan, yuqoridagi lug'atda berilishicha, rus tili egalarida бабушка so'ziga nisbatan дедушка (128 ta), belorus sinaluvchilarida бабуля so'ziga nisbatan eng ko'p старая (74 ta) javob reaksiyasi, bolgar xalqida баба so'ziga nisbatan дядо (112 ta) so'zi, ukrainlarda esa бабуся so'ziga старенка (71ta) assotsiatsiyasi hosil bo'lgan[2;20]. Qiyosdan kuzatiladiki, rus va bolgarlar tomonidan бабушка so'ziga bir xil assotsiatsiya (дедушка, дядо) berilgan. Belarus va ukrainlarning bu so'zga bergan javob reaksiyalari ham bir xil (старая, старенка).

Assotsiativ maydonda struktur jihatdan turli birliklar jamlanadi. Maydonda sodda, qo'shma, juft, takroriy so'zlar; so'z birikmalari, gap va hatto yirik matnlar ham kuzatiladi. Masalan, "O'zbek tili assotsiativ lug'ati"da berilgan tandir so'zi assotsiativ maydonidan non (134), somsa (30), kulcha (9) kabi sodda; tandirxona (4), yertandir (4) kabi qo'shma; issiq non (7), issiq kulcha (3) tarzidagi so'z birikmalari; "Atrofni non hidi tutib ketgan" (1), "Loydan yasaladi" (1) tarzidagi gaplar o'rin olgan[1;263]. Xullas, assotsiativ maydon so'zlar orasidagi turli aloqa-bog'lanishlarni aks ettiruvchi birliklardan tashkil topadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Lutfullayeva D., Davlatova R., Tojiboyev B. Ko'rasatilgan lug'at. – B. 79.
2. Уфимцева Н.В., Черкасова Г.А., Караулов Ю.Н., Тарасов Е.Ф. Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский. – М., 2004. – С. 52-53.

3. Ўзбек тили изоҳли луғати. 5 жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2006. – Б. 246